

Шербо РАСТОДЕР*

СТРАНИ АРХИВИ ОД ЗНАЧАЈА ЗА ИЗУЧАВАЊЕ ИСТОРИЈЕ ЦРНЕ ГОРЕ

Позната је чињеница да се грађа од значаја за изучавање историје Црне Горе налази расута широм свијета. Мањи дио докумената од значаја за историју Црне Горе је сачуван и доступан научним истраживачима. Не постоји прецизан регистар нити попис ове грађе, те смо с тога били приморани да увид у њу остваримо пратећи трагове истраживача у страним архивима. Наравно, такав поступак нужно носи ризик да се не помене сва релевантна грађа, али ипак сматрамо корисним, за почетак, да се бар помену архиви у којима се она чува. Ипак се на основу оствареног увида са великом поузданошћу може закључити да су најмање истражени турски архиви, који обилују грађом о Црној Гори. Недавно обављено пилот истраживање у архивима у Истанбулу, који су дигитализовани, показало је да се само под појмом „Карадаг” (Црна Гора) или укуцавањем имена појединих градова и мјеста у Црној Гори долази до цифре од преко 10.000 докумената у којима има података о тим појмовима.

Ипак, уопштено посматрајући, тешко да за изучавање историје Црне Горе има значајније научне мисије од истраживања и публиковања грађе из страних архива, да се не би по ко зна који пут поновила ситуација да се прво напише историја, а потом публикују извори који је доводе у питање. Мислим да овдје треба коначно установити логичан научни редослед, који су установили Њемци још у XIX вијеку а то је извор – критика извора – експозиција. Из тог разлога смо сматрали цјелисходним

* Проф. др Шербо Растодер, ванредни члан ЦАНУ

презентацију овог информативног прилога о страним архивима у којима се чува грађа од значаја за историју Црне Горе.

1.1. *Архив Војводине* у Сремским Карловцима основан је на основу декрета Министарства унутрашњих дела КСХС 1926. године у Новом Саду са задатком да прикупља и архивистички обрађује грађу и документацију за подручје Војводине. Најстарији документи потичу с краја XVII вијека, а грађа у већим количинама датира тек од XVIII вијека. Значајнији фондови настали до 1918. године су: *Илирска дворска комисија* (1745–1747), *Илирска дворска дејушација* (1747–1777), *Илирска дворска канцеларија* (1791–1792), *Фонд Српске Војводине и Тамишкој Банацији* (1849–1861) и фондови *Тамишке и Торонџалске жупаније*. Важнији фондови за период 1918–1944. су: *Банска управа Дунавске бановине* (1929–1941), *Народна управа за Банат, Бачку и Барању у Новом Саду* (1919–1921), те архивски фондови комисија за ликвидацију аграрне реформе, као и фондови правосудних органа. За период после 1945. године у Архиву се чува грађа органа, установа и организација покрајинског карактера. У овом Архиву се чувају и неки документи од значаја за историју Црне Горе.

1.2. *Архив Војноисторијског института у Београду* ради при институту који је основан 1. III 1945. године, који се од прољећа 1949. године назива Војноисторијски институт, при коме се налази архив у коме се чува архивска грађа војног карактера, која је настајала од половине XIX вијека до данас. Почети рада Ратног архива Војноисторијског института везују се за 24. 1. 1876. године, када је у оквиру Генералштаба српске војске образовано историјско одјељење са задатком да скупља, чува и сређује грађу за ратну историју. Већи дио тог архива пропао је 1915. године, приликом повлачења српске војске. Током Другог свјетског рата већи дио овога архива је био пребачен у Бечки ратни архив, одакле је 1945. године враћен. Архив располаже вриједном оригиналном, фотокопираним и микрофилмованом архивском грађом, као и бројним преписима и микрофилмовима. Најважнији фондови у Архиву су: *Војска Краљевине Србије*; *Војска Краљевине Југославије*; *Команде јединице и устаници НОВ и ПОЈ*; *Команде јединице, устаници ЈНА*; *Њемачке окупационе власти и окупационе јединице*; *Италијанске окупационе власти и окупационе јединице*; *Мађарске окупационе власти и окупационе јединице*; *Бујарске окупацио-*

не власћи и окућационе јединице; Усташко-домобранске власћи и јединице; Чейници Драже Михаиловића; Емигрантска влада и војска Краљевине Југославије; Српска квинслишка (Недићева влада). У наведеним фондовима чува се и грађа од значаја за историју Црне Горе.

1.3. *Архив Југославије у Београду*. Прве иницијативе за оснивање Архива Југославије биљеже се између два свјетска рата, када је постојао приједлог закона (1935) којим се предвиђало регулисање архивске мреже и заштита архивске грађе. До доношења овога закона није дошло, те је грађа централних институција Краљевине Југославије чувана код стваралаца или је преузимања и смјештана у депо Државне архиве у Београду (Архив Србије). Тек после Другог свјетског рата долази до оснивања Архива Југославије, доношењем *Општег закона о државним архивима* (1950). Иако основан те године, Архив Југославије је почео с радом двије године касније (1952). Архив Југославије врши заштиту архивске грађе савезних органа управе и савезних институција бивше СФРЈ, других савезних органа, друштвено-политичких организација и удружења грађана организованих на савезном нивоу. Из периода НОБ-а врши заштиту грађе највиших политичких органа НОП-а, органа власти, извршних и државних органа. У надлежности овога Архива је била и грађа централних државних органа и установа, централних органа политичких партија и других организација, стручних и других удружења из времена бивше Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Краљевине Југославије и југословенске државе уопште од 1918. године. Архив Југославије посједује преко 300 фондова и збирки са преко 11.000 дужних метара грађе, од тога из периода Краљевине Југославије преко 72 фонда, док су остали фондови из ратног и послератног периода. Грађа овога архива има посебан значај за изучавање историје Црне Горе после 1918. године, тим прије, што грађа, посебно за међуратни период (архива Зетске бановине) није сачувана.

1.4. *Архив САНУ*. Постапак овога архива везује се за настанак Друштва српске славесности (1841), односно Српског ученог друштва из кога се развила Академија (1887). До 1952. године Архив је био организационо везан за Библиотеку САНУ. Тада је одвојен у посебну организационо-радну јединицу. Задатак Архива је да прикупља, чува, обрађује и сређује научно-културну грађу коју стиче уступањем Предсједништва

Академије, установа, поклоном и куповином. Архив посједује грађу у хронолошком распону од XIII вијека до наших дана. Грађа је подијељена у следеће збирке: 1. Старе рукописне и штампане књиге или средњовјековна збирка, која је највећа збирка те врсте посебно послје уништења Народне библиотеке Србије 6. априла 1941. године, када је изгорјело 1.200 средњовјековних рукописа и књига. 2. Збирка историјске грађе, која посједује неколико хиљада документа у оригиналу или препису за период XIII–XVIII вијека, потом грађу о Првом српском устанку, исписе из страних архива (Беча, Венеције, Вашингтона, Париза и др.). У овој збирци се налази повеља Св. Саве Манастиру Врањини из 1233, документа о деспоту Ђурђу Бранковићу, заоставштина Вука Караџића. 3. Етнографска збирка. 4. Збирка арапских, турских и других источних рукописа, односно оријентална збирка с најстаријим рукописом из XII вијека. 5. Архива Друштва српске словесности и Српског ученог друштва. 6. Архива САНУ од оснивања до краја 1944. године. 7. Архива угарског института за проучавање књижевности. 8. Архива бившег института за проучавање села. Поред архива у Београду, Академија у надлежности има и Митрополитско-патријаршијски архив у Сремским Карловцима који је Академија примила 1949. године од Св. синода СПЦ са 16 фондова и око 3,5 милиона докумената. У овом архиву се чувају нека веома значајна документа за историју Црне Горе.

1.5. *Архив Србије у Београду.* Идеју за оснивање овога архива иницирало је крајем 1846. године Српско учено друштво. Године 1898. донијет је *Закон о успројству Државне архиве*, која је почела с радом 1900. године. За првог управника Архива постављен је др Михаило Гавриловић. Архив Србије евидентира, прикупља, чува и сређује грађу Србије до 1918. године, грађу републичких институција од 1945. године и грађу о радничком покрету у Србији. Основни фондови овога архива за период до 1941. године су: *Књажева канцеларија; Државни савјет; Народна скупштина; Сенат; Министарство иностраних дела и фондови српских посланика и конзулата на страни; Министарство унутрашњих дела и фондови окружних начелства; Министарство правде (1839–1918) и фондови судова; Министарство просвете и фондови Лицеја, Велике школе, Универзитета у Београду и Београдске митрополије; Министарство финансија; Министарство народне привреде; Министарство траговина; Министарства Србије из периода окупације 1941–1944. године.* За период по-

слије 1945. године, чува се грађа свих републичких органа, институција, установа, савјета и комитета, политичких и друштвених организација. У Архиву се чувају и бројни лични фондови истакнутих државника, политичара, књижевних и других јавних радника (Илије Гарашанина, Милутина Гарашанина, Владана Ђорђевића, Јована Авакумовића, Живојина Перића, Мирослава Спалајковића, Јована Џвијића), потом збирке докумената (Мите Петровића и Андрије Лубурића), збирке географских карата, планова и скица, плаката, фотографија као и збирка печата.

1.6. *Аустријски архиви – Бечки архиви.* До организованог прикупљања докумената насталих радом свјетовних феудалаца и владара, у Аустрији долази средином XVIII вијека. Године 1749, одлуком Марије Терезије, основан је Централни државни архив, превасходно за чување државних списа из области спољне и унутрашње политике. Централизација је извршена с циљем да се документа користе за службену употребу, док ће за јавност, заинтересовану за њихово изучавање, Архив бити отворен током друге половине XIX вијека. Према организационој структури, установљеној коначно послје Другог свјетског рата, након што су матичним земљама враћена документа сабирана у бечким архивима послје Првога свјетског рата и касније, Бечки централни архиви окупљени су у Аустријски државни архив (*Oesterreichisches Staatsarchiv*). Уз генералну дирекцију, та установа има пет архивских јединица: Кућни, дворски и државни архив (*Haus-Hof-und Staatsarchiv*), Ратни архив (*Kriegsarchiv*), Финансијски и коморски архив (*Finanz-und Hofkammerarchiv*), Општи управни архив (*Allgemeines Verwaltungsarchiv*) и Саобраћајни архив (*Verkehrsarchiv*). Највећи међу њима је Кућни, дворски и државни архив и најзначајнији за изучавање историје јужнословенског подручја, посебно оног који је био под хабзбуршком влашћу. Посебан значај имају протоколи *Државне канцеларије* 1664–1860, затим списи аустријског конзулата у Београду, Мостару, Сарајеву и Травнику, збирке под називима *Црна Гора*, *Србија*, *Приморје*, *Војна Крајина*, *Далмација*, *Хрватска* и *Славонија*, *Илирија*, *Корушка*, *Крањска*, *Горица* и *Штајерска*. Од грађе послје 1848. године, за нас посебан значај имају дјелови насловљени са *Италија*, *Турска*, *Црна Гора*, *Србија*, као и скупови списа који се односе на проблематику унутрашњих послова, међу којима се налазе и босанско-херцеговачки списи. Велики значај имају и *Списи Државној вијећа* (*Staatsrat*) 1760–1848, тајне Државне регистратуре 1514–

1697. и списи владарева кабинета и кабинетске канцеларије. Међу списима који се односе на поједине бивше аустријске земље, посебно су за историју ових простора значајни: Турска 1503–1865, *Illirico-Serbica* 1611–1865, Босна и Херцеговина 1636–1918, као и разне архивалије у којима се налазе бројни документи са овога подручја, као што је преписка далматинског намјесништва са црногорским властима и сл. За период после 1918. године за нас је интересантан фонд аустријског Министарства спољних послова.

Рајни архив. Почети овога архива везују се за 1526. годину, када је цар Фердинанд I, основао Дворско ратно вијеће (*Hofkriegsrat*) које је постало сабирни центар војноадминистративне грађе. Од 1743. у том архиву се чувају и Српски административни акти (*Serbische Administrationsacten*). Поред овога Архива, године 1801. основан је посебан *Рајни архив*, али се он 1848. године спојио са архивом *Државној рајној вијећа*. У архиву се налазе и списи о ратовима 1848–1849. и 1866, те списи из доба окупације Босне и Херцеговине 1878–1879, Војне границе, списи о ратовима са Турском и списи везани за војску, војне установе и ратне сукобе, од којих за Црну Гору посебан значај има грађа везана за Први свјетски рат, морнарицу на Јадрану и сл. Архивска грађа од значаја за историју балканског простора може се пронаћи и у *Финансијском и коморском архиву*, у *Ојштем ујравном архиву* и *Саобраћајном архиву*. На челу архивске службе у Аустрији налази се Централна дирекција архива, која обједињава архивску службу у цијелој земљи. Поред наведених архива који се налазе у Бечу, постоје и тзв. *земаљски* (*јо-крајински*) којих има 10, *градски* (којих има 37), *црквени архиви*, који не потпадају под надлежност Генералне дирекције (има их 36) и *јривајни архиви* старих аустријских породица (има их око 14). Централни архивистички часопис излази редовно под насловом *Archiv Mittheilung-Wien*. Поред архива, значајне архивалије и рукописна грађа чувају се у рукописном одјељењу Националне библиотеке у којој је вјековима сабирано много драгоцених књига и списа које су одношене са јужнословенских простора, па и из Црне Горе. Владан Ђорђевић је 1912. године објавио једну књигу аустријске грађе под насловом *Црна Гора и Аустрија у XVIII вијеку*, а 1924. године другу, под насловом *Црна Гора и Аустрија (1814–1894)*. Посебно бројну грађу из бечких архива објавио је академик Јефто Миловић.

1.7. *Британски архиви*. Најзначајнији архив у Великој Британији (*Public Record Office*), основан је 15. августа 1838. године као централна архивска институција. За историју Црне Горе и Југославије посебан значај имају архивалије које се чувају у фонду *Министарства иностраних послова* Велике Британије (*The Records of the Foreign Office, 1782–1946*). Индекс опште кореспонденције, штампан у 111 књига (*Foreign Office Index to General Correspondence 1929–1946*), *Public Record Office Handbook 13, The Records of the Foreign Office, 1782–1939* (HSMO 1969), даје потребне податке о историји тог надлештва и регистратурама, а *Handbook 15, The Second World War* (HMSO 1972), даје податке за период до 1972. године. Значајна грађа за изучавање историје два свјетска рата и у Југославији, чува се у Империјалном војном музеју (*Imperial War Museum*) у Лондону, у Краљевском институту за иностране послове (*Royal Institute of International Affairs*), на Оксфорду (*St. Antony's College*), Архиву британске радио компаније (*British Broadcasting Corporation – BBC*). Дио грађе из британских архива објавио је Беитулах Дестани (*Montenegro, Political and Ethnic Boundaries 1840–1920, Volume 1: 1840–1880; Volume 2: 1880–1920, Archive editions, London, 2001*).

1.8. *Бугарски архиви*. Централни државни историјски архив и Централни државни архив основани су 1952. године, док је настарија архивска институција у Бугарској, Бугарски историјски архив Народне библиотеке Кирило и Методије. У овој институцији се чувају документи и рукописи однијети са територије Србије и Македоније током I и II свјетског рата. У Научном архиву Бугарске академије наука такође се налазе значајни документи за историју македонског и српског народа, као и у Централном државном историјском архиву Бугарске, у којем се чува грађа значајна за проучавање односа између Бугарске и Србије (1878–1919), Бугарске и Југославије до 1944. У Архиву министарства спољних послова налази се грађа *Бугарског посланства на Цетињу*, док се у Војноисторијском архиву у Софији чува грађа војне провенијенције.

1.9. *Архиви Француске*. Архивска мрежа. Национални архив Француске (*Archives nationales*) основан је у вријеме Француске револуције 1789. године. Сљедеће, 1790. године донијет је закон по којем је овај архив назван *Национални архив Француске у Паризу* и то је био први национални државни архив који је једна земља санкционисала законом, у намје-

ри да чува историјске списе. Декретом од 25. 6. 1796. створена је за читаву земљу јединствена архивска управа (Главна дирекција француских архива), а *Национални архив* добија право врховног надзора над актима централних државних установа, провинцијских управа, комуна, цркава и универзитета. Прокламован је и принцип јавности грађе за сваког грађанина. Законом од 26. 10. 1796. године, основани су *дејарџмански архиви* са задатком да прикупе у своје депое сву грађу насталу прије револуције, а која се односи на прошлост тих департмана. Стварање мреже архива у Француској завршено је 1842. године, доношењем прописа о оснивању *комуналних* (општинских, градских) архива, са задатком да прикупљају грађу насталу радом локалне управе. Данас у Француској има преко 38.000 комуналних и 98 департманских архива. Читавом службом руководи Дирекција француских архива која има надзор над Националним архивом Француске и над департманским архивима, док департмански архиви врше надзор над комуналним.

Национални архив (*Archives nationales*), поред података за историју средњег вијека, посједује и три фонда од посебног значаја за нас: серија K-IX, В-Конзулати, Србија и Турска (о унутрашњој ситуацији и економским везама са околним земљама, од средине XV до краја XVIII в); серија AF (повјерљиви извјештаји, званична и приватна преписка дипломатских и других представника), Илирске провинције (AF IV) потсерије: F-12 (Црна Гора, Србија, Турска, Балкан); F-30 (Југославија) са грађом привредног, финансијског и политичког карактера; F-7 (правосуђе и полиција) итд. Архив заузима простор од близу четири хектара, и поред палате Субиз, обухвата и низ других палата у самом центру Париза, у чијим депоима је преко 220 км грађе, смјештене у преко 400 дворана.

Дипломатски архив Министарства спољних послова (*Archives diplomatiques du Ministère des Affaires Etrangères*) чува најважнију грађу дипломатске провенијенције. У серијама *Полиитичка љрејиска до 1896*; *Полиитичке љрејиске конзула* од 1826–1896. налази се значајна документација која се односи на Црну Гору и Србију: фонд *Турска*, преписка са Београдом почиње 1839, а од 1870. води се под *Србија*; извјештаји из Скадра (од 1853), Дубровника, Сарајева и Мостара се великим дијелом односе и на Црну Гору; извјештаји из Цариграда се значајним дијелом односе и на све важније догађаје у Црној Гори, Србији и другим јужнословенским крајевима, потом документа француског посланства за Црну Гору од времена када се преселило из Дубровника на Цетиње

(1910). У *Мемоарима и докуменћима*, у конзуларној и трговачкој преписци (1793–1901), у *Новој серији* (1897–1914) се такође налазе бројне архивалије које се односе на Црну Гору као и у серији *Раић* (1914–1918) и *Мир* (1914–1920). У серији *Европа* (1918–1929), поред фондова *Јуџославија*, *Црна Гора*, сређених по предмету, посебно значајни документи су под: *Јуџословенско ишћашање* (јун 1918. – мај 1919), *Аустрија*, *Јадранско ишћашање* (јун 1918. – октобар 1921), *Мала Анћашања* (новембра 1923. – фебруар 1928). У материјалима *Војној ишћоријској огјељења* – Други биро, секција I, II, III у Vincennesу крај Париза, најзначајнији су извјештаји војних изасланика за Црну Гору и Србију из времена I свјетскога рата, војних мисија у Црној Гори, Србији и на Крфу 1914–1918, материјали о повлачењу и пребацивању српске војске и избјеглица, као и обавјештења о појединим земљама и областима у вријеме рата. За прошлост Црне Горе извјестан значај има и *Грађа маршала Мармона*, која се чува у Шатијону сир Сену (Chation sur Seine). Огромну дипломатску грађу из париских архива, која се дијелом односи и на Црну Гору прикупио је Гргур Јакшић. Она се чува у Историјском институту у Београду и Архиву САНУ.

1.10. *Архиви Хрвајске*. Дубровачки архив – *Хисћоријски архив у Дубровнику*. Постапак овога архива везује се за рад ученог нотара и канцелара Томазинија де Савере у Дубровнику (1278–1286), који је први средио акте и почео да води посебне књиге за поједине врсте нотарских послова. Отада се чувају и списи званичне канцеларије, док је нотарске списе дубровачка влада прогласила државном имовином и основала посебни одбор за надзор и чување. У доба Републике, важније архивалије су чуване у Кнежевом двору (списи државне писарнице) и стоној цркви (исправе и извјештаји), док се остала архивска грађа налазила код појединих уреда и службеника. Велики број значајних докумената је нестао или уништен. Мањи дио је враћен. Тако је 1818. и 1883. године, око 5.000 најважнијих докумената пренијето у Беч, у тамошњи Државни архив, који су враћени 1946. године. Већи дио турских докумената је 1836. године пренијет у покрајински архив у Задру (касније враћени). Тек је 1885. године архивиста Јосип Гјелчић највећи дио дубровачких архивалија сакупио, средио и смјестио у Кнежев двор. Тај посао су наставили Б. Трухелка и В. Форетић. Дубровачки архив је постао самостална научна установа 1920. године. Архив је 1952. године пренесен из Кнежева двора у палату Спонза. У архиву се чува грађа настала радом дубровач-

ке управе од оснивања до пропасти (1808), потом грађа разних установа у вријеме француске окупације (до 1815), аустријске (до 1918) и југословенске управе. Старија архивска грађа је подијељена у 77 група и обухвата прошлост Дубровачке републике и доба француске окупације, док се млађа грађа односи на разне области, уреде и установе из доба аустријске и југословенске управе. Најстарије збирке докумената потичу из XIII вијека. Из ранијег периода је сачувано неколико докумената, док су остали уништени у пожару 1296. године. Најстарији оригинални ћирилски документ је *Повеља Кулина бана* из 1189. године, којом је Дубровнику дозвољена трговина по Босни. Сачувана је и *Повеља жујана Немање* из 1186. године, о миру и трговини по Србији. По садржини и карактеру архивалија, архивска грађа се дијели (према Ј. Тадићу) на четири велике групе: политичко-дипломатску, финансијско-економску, јавноправне акте и приватноправне списе. Иако је грађа овога архива страдала у честим пожарима (1298, 1463, 1642, 1667. и 1706) и земљотресима (посебно 1520. и 1667), као и уништавана од дубровачке владе из политичких разлога (1358. и 1807. спаљене су све тајне књиге сенатских закључака, а у XVII вијеку су уништени сви акти за које се сматрало да немају вриједност за државне послове), документи из овога архива су у науци често коришћени. Дубровачки архив се сматра једним од најважнијих за изучавање историје балканских земаља у средњем вијеку и касније, и у том смислу и за историју Црне Горе.

Хисторијски архив у Загру. Основан 1624. за подручје млетачких провидура за Далмацију и Албанију. У вријеме прве и друге аустријске и француске владавине био централни архив за Далмацију. Посјеђује око 7.000 м архивске грађе. Најважнији фондови из доба млетачке управе (1409–1797): *Дукали ѿрминације* (1409–1797); *Уйравни суци* (1430–1621); *Генерални ѿровидури у Далмацији и Албанији* (1617–1797); *Из доба ѿрве аустријске уйраве* (1797–1806): *Дворска канцеларија*; *Влада за Далмацију*; *Фондови француске уйраве* (1806–1814): *Централни ѿрокуратор код Призивној суда у Загру*; *Генерални ѿровидур, ѿолицијски и ѿајни сѿиси*; *Фондови грује аустријске уйраве* (1814–1918): *Намјесништво*; *Президијал Владе и Намјесништва*; *Тајни сѿиси Намјесништва*. У Архиву се чувају бројни документи од значаја за историју Црне Горе, посебно за области (Бока Которска и др) које су биле под млетачком, аустријском и француском управом.

1.11. *Архиви Италије*. Млетачки државни архив (*Archivio di Stato di Venezia*) основан је 1815. године од стране аустријске владе. У овом архиву се чувају документа настала дјелатношћу органа и установа Млетачке републике до њене пропасти (1797), државних органа и установа у Венецији после тога, нотарски архиви, архиви вјерских установа и братовштина, архиви страних представника у Венецији и различити други архиви и збирке. С обзиром на то да је од 1420. године Млетачка република постала непосредни сусјед Црне Горе и држала у свом посједу њен приморски појас, то је и разумљиво да се у овом архиву чува изузетно бројна и значајна грађа која се односи и на прошлост Црне Горе. Фондови *Collegio, Maggior Consiglio, Consiglio dei Dieci*, као и многобројни други фондови привредних и управних органа, нотарских и породичних архива, садрже бројне и драгоцјене архивалије чија се садржина тиче источне обале Јадрана. У овом архиву је истраживао и Петар II Петровић Његош, трагајући за подацима о Шћепану Малом. Грађа из овога архива објављивана је у разним збиркама и едицијама: *Дневници (Diarii)* венецијанског хроничара Марина Сануда који се односе на период 1496–1538, објављени у 58 свезака; позната едиција *Ilyricum sacrum (I–VIII)*; *Црна Гора у извјештајима млетачких провидура 1687–1735. (Il Montenegro da relazioni dei provveditori veneti 1687–1735. (рејриниј ЦИД, Подгорица 1998); I libri commemorali della Repubblica di Venecia Elberi: Relazioni degli ambasciatori Veneti, V. Solitro: Documenti storici sull Istria e la Dalmazia, Lettere di Francesco Boliza. Млетачке изворе објављивао је и Шиме Љубић (Лисџине о однашајих између јужнога словенсџа и млетачке републике I, Загреб, 1868); Comissiones et relationes Venete, као и друга грађа објављена у Старицама ЈАЗУ. Млетачке изворе објављивали су и Јован Томић 1933. године (Грађа за историју њокреџа на Балкану њроџив Турака крајем XVI и њочейџом XVII вијека); Грга Новак 1964. године (Млетачка уџуџсџа и извјештаји); Глигор Станојевић и многи други.*

Значајна грађа за новију историју Црне Горе и Југославије чува се у Државном архиву у Риму (*Archivio Centrale dello Stato*), Историјском архиву Министарства иностраних послова Краљевине Италије у Риму (*Archivio storico del Ministero degli Affari Esteri – ASAE*). У фондовима ASAE налази се грађа дипломатичко-политичког карактера која је систематизована према државама са којима је Италија одржавала дипломатске односе. Тако се у овом архиву могу се пронаћи бројни извори који се тичу привредног и политичког односа Црне Горе, Србије и Југославије са

Италијом. Посебан значај имају серије: *Albania 1915–1919, Ambasciatta Londra 1914, 1915, 1916, Conflitto Europeo 1915–1918, Montenegro 1910–1915, 1915–1918, 1919, 1920, 1921, 1921–1922, 1923, 1924–1930, Prigio-neri di guera 1917. Socorso per i prigineri Russi, Serbi e Montenegrini, Serbia 1915–1918, Affari commerciali* итд.

Archivio Centrale dello Stato (ACS) у Риму је највећа установа те врсте у Италији. У фондовима овога Архива се такође налазе бројни фондови од значаја за прошлост Црне Горе и Југославије. У том смислу значајан је фонд *Presidenza del Consiglio dei Ministri; Publica Sicurezza 1903–1949. Atti Diversi (1898–1943). Montenegro 1922–1923; Segretaria Particolare del Duce* итд. Грађа из ових архива је дјелимично и публикована и за нас свакако највећи значај има едиција: *I Documenti Diplomatici Italiani*, објављена у Риму између 1953–1966.

1.12. Архиви Њемачке. Централна архивска установа у Њемачкој је Савезни архив у Кобленцу (*Bundesarchiv*), у којем се чувају регистратуре централних њемачких установа. Значајну грађу за југословенски простор посједује Политички архив министарства иностраних послова (*Politisches Archiv des Auswartigen Amtes*) у којем се налазе документи важни за изучавање односа са Србијом и Југославијом, те грађа коју посједује Савезни војни архив (*Bundesmilitararchiv*) која се, великим дијелом, односи на проблематику везану за II свјетског рата. У Историјском институту у Минхену (*Institut für Zeitgeschihte*) и Берлинском документационом центру (*Berlin Document Center*), као и бившем Централном њемачком архиву у Потсдаму, такође се чува значајна архивска грађа, која се, углавном, тиче II свјетског рата. Микрофилмске публикације Америчког националног архива са снимљеним њемачким војним документима појединих штабова, корпуса и дивизија који су ратовали у Југославији, могу се користити и у Војноисторијском институту у Београду. У Њемачкој су публиковане велике едиције дипломатске грађе: *Die Answütige Politik Preussens 1858–1871; Diplomamatische Aktenstücke i Die grosse Politik der europairchen Kobinette 1871–1914*, као и поједине збирке код нас (Милан Богићевић, *Auswrtige Politik serbiens 1909–1914*) у којима се могу наћи подаци који се односе и на подручје Црне Горе.

1.13. Архиви Русије. Почетак изградње модерне архивске мреже у Русији везује се за Петра Великог који је, реглементом из 1720. године, на-

редио да се оснују два централна архива за пријем, смјештај и чување завршених неоперативних предмета свих колегија (касније министарстава). Корјенита реорганизација архивске службе извршена је у периоду Октобарске револуције, јер су већ током 1918. године донијети декрети о реорганизацији и централизацији архивске грађе у јединствени архивски фонд СССР-а над којим је управа повјерена Главној архивској управи (ГАУ). Под њеном управом су тада били централни државни архиви СССР-а (било их је 9), централни државни архиви савезних и аутономних покрајина, државни архиви покрајина, државни архиви области, државни архиви округа и градски државни архиви. С обзиром на интензивне привредне, политичке и културне везе са овим простором, у руским архивима се чува веома значајна и обимна архивска грађа од значаја за изучавање прошлости Црне Горе, највише у архивским институцијама: Централни историјски архив старих докумената који води поријекло још из доба реглемената Петра I из 1720. године и чува документа централних и локалних установа, породичне и личне фондове државника и збирке докумената који се односе на економску, политичку и културну историју и спољну и унутрашњу политику Московске државе и Руске империје од XIII до почетка XIX вијека. Настао је из дореволюционарних историјских архива: Московског главног архива, Министарства иностраних дјела (који је постојао од 1724. до 1832. као Московски архив Колегије иностраних дјела Државног архива – основан 1834), Московског архива Министарства правде (основан 1852), Московског одјељења Општег архива Министарства императорског двора (Московски дворски архив, основан 1869) и личних архива. Архив посједује 1.388 фондова са 3.333.104 документа. Најважнији фондови за изучавање прошлости јужнословенских народа концентрисани су у архивском одјеку који носи назив *Предмети у управе посланства и Колегије иностраних дјела*. Материјали су подијељени по земљама са којима је Русија одржавала дипломатске односе, сталне или повремене политичке везе. Тако се у фонду *Односи Русије са Венецијом* могу наћи и историјски извори о односима Русије са Црногорцима и Албанцима од 1711. до краја XVIII вијека или пак у фонду *Односи Русије са Дубровником од 1702. до 1800. године*. За Црну Гору посебан значај имају и сљедећи фондови: *Односи Русије са Црном Гором*; *Односи Русије са Србијом*; *Односи Русије са Славонијом*; *Односи Русије са Грчком*; *Односи Русије са Турском*; *Односи Русије са Аустријом итд*. Слична грађа налази се и у *Фонду Дипломајско одјеље-*

ње, у којем се може пронаћи релативно богата коренсподенција црногорских поглавара са царицом Јелисаветом Петровном и књазом Потемкином, као и грађа о мисијама Марка Ивелића у Црној Гори 1788–1790, 1803–1806. Важна грађа за прошлост Црне Горе може се пронаћи и у фондовима *Конференција при императорском двору, Кабинет Пејра Великог, Духовно ведомство, Војне списари, Сенат* итд. У овом Архиву се налази и посебан фонд о Шћепану Малом, затим различите оставштине руских породица.

Архив Министарства иностраних послова је једна од највећих ризница документационе историјске грађе за европску дипломатску, политичку и културну историју. Грађа овога Архива се дијели у три велике области: I. *Дипломајска и рејиска царске Русије од почетка XIX вијека до фебруарске револуције 1917*, сврстана по фондовима старог Архива спољне политике Русије; II. *Документациона грађа о дипломатској активној Привремене владе*; III. *Архивски материјали дипломатске праксе совјетској ериода*. С обзиром на интензивне везе Русије са балканским земљама, грађа њених посланика и конзуларних представника је значајан извор и за историју ових земаља. Посланства на Цетињу и у Београду установљена су после Берлинског конгреса. Њихови извјештаји се чувају у фонду *Политички одсек*, док се грађа конзуларних представника са Балкана чува у фонду *Главни архива* и она је сређена по конзулатима (Дубровник, Сплит, Мостар, Сарајево, Скадар, Косовска Митровица, Призрен, Битољ, Солун, Скопље, Ниш, Славонски Брод, Загреб, Будимпешта) хронолошким редом. За историју Црне Горе и шире, велики значај имају и извјештаји руских посланика из Цариграда, Беча, Берлина, Париза, Лондона и Рима, који се налазе у фонду *Канцеларија*. У фонду *Словенски списи*, налази се значајна грађа о пресељавању становништва из Црне Горе, Далмације, Славоније и Војводине у Русију до средине XVIII вијека. Важне су и архивалије других фондова: *Турски списи*; *Цариград или Цариградска мисија* и сл.

Централни државни војноисторијски архив у Москви основан је у доба Павла I (1797), када је по царској наредби добио назив *Лични депо карата његовој царској величанства*. Овај архив посједује 13.893 фонда са 3.338.647 докумената, односно фондове свих највиших војних установа до времена Револуције, који одражавају стање и организацију оружаних снага, а односе се на ратове у којима је Русија учествовала од XVI вијека до 1918. године. За црногорску историју најважнији су фондови

о руско-турским ратовима 1806–1812; о ратовима са Француском 1805–1807. и 1812; са Турском 1828–1829; о Кримском рату 1853–1856. и рату са Турском 1877–1878. У овом Архиву се налази и посебни *Фонд Црна Гора*, у којем се поред преписке генералштабног пуковника М. В. Кауљбарса о дјелатности међународне комисије за разграничење Црне Горе са Турском 1879. године, налази драгоцен картографски материјал о Црној Гори и сусједним областима. Ту су и извјештаји руског пуковника Богољубова о ратовању Црногораца и Херцеговаца 1876–1878. године. У фонду *Молдавска армија*, налази се значајна грађа о српској револуцији, ратовању 1806–1812, преписка Карађорђа, Милоша Обреновића, Миленка Стојковића, Петра Добрића и других српских првака о приликама у Србији. Дио грађе о српској револуцији се чува и у фонду *Материјали о Руској Царевини* у којем се налазе и извјештаји о приликама у сјеверној Албанији и акцији Мустафа-паше Бушатлије у Црној Гори. Посебан фонд *Србија* чини грађа о овој земљи у првој половини XIX вијека, док се у фондовима *Врховној главнокомандујућеј царске армије*, као и у фонду *Кијевској војној округу*, налазе извјештаји војних изасланика са Балкана.

Централни државни архив рашне морнарице у Санкт Петербургу основан је 1724. као архив Адмиралтетске колгије, да би после оснивања Министарства морнарице (1802), био (1827) назван Општи архив Министарства морнарице. Данашњи назив је добио 1937. године. У Архиву се чува за Црну Гору значајна грађа у фондовима *Канцеларије адмирала Ф. Ф. Ушакова*; *Главне поморске штаба, главних и других ујрава*; *Канцеларије поморске силе на Црном мору*; фонду *Канцеларије вице-адмирала Матије Змајевића*, као и у фонду *Експедиција адмирала Д. Н. Сењавина*.

Централни државни историјски архив СССР-а (Русије) у Санкт Петербургу је једна од највећих научноистраживачких и архивских установа у којој је концентрисана документациона историјска грађа централних органа царске Русије, од прве четврти XVIII вијека до 1918. године. Ова грађа, са 1.366 фондова и 6.598.738 документа, чини органску целину са документацијом у *Архиву древних аката*, материјалима из *Спиро архива спољне политике Русије* и грађом *Војноисторијског архива*. Један од најзначајнијих фондова за нас је фонд *Правитељствујућеј сенати, генералпрокурора, Свете синода* (у овом фонду се налазе документа о црквеним везама са Русијом, црногорским владикама који су долази-

ли на преговоре у Русију, посебно Петру I и Петру II, о новчаној помоћи Цетињској митрополији итд.), као и фондови *Министарства трговине и индустрије, Министарства пољопривреде и Министарства финансија* у којима се налази и документација о сеобама у Русију, о материјалној помоћи Црној Гори, о пројекту Дунавско-јадранске жељезнице. У фондовима *Министарства народне просвете* налази се грађа о школовању наших људи у Русији, док се и у другим фондовима овога Архива налази интересантна грађа од интереса за изучавање прошлости Црне Горе. Грађа од значаја за балкански и јужнословенски простор чува се и у Архиву института марксизма-лењинизма у Москви; Централном државном архиву Октобарске револуције; Централном државном архиву Црвене армије; Централном државном архиву књижевности и умјетности; Државном архиву кино-фоно-фото документације; Архиву Академије наука; у Одјељењу Државне јавне библиотеке у Москви; Државној библиотеци Салтиков-Шчедрин, као и у многим другим сличним институцијама и установама.

1.14. *Архиви САД.* Национални архив (*The National Archives*) у Вашингтону, основан је 19. јуна 1934. године са задатком да чува грађу америчких федералних органа власти и установа. Од 1948. године овај архив је преузео контролу над регистратурама владе САД, тако да располаже са шест предсједничких библиотека и 11 регионалних архива. За изучавање прошлости Црне Горе и Југославије посебан значај имају амерички дипломатски документи, који се сукцесивно, у избору, објављују у едицији *The Foreign Relations of the United States*, а снимљени су на микрофилмским публикацијама (Т-525, *Црна Гора 1905–1906*; М-349, *Односи САД са Црном Гором*; Т-630, *Србија 1900–1906*; М-357, *Односи САД са Србијом*; М-358, *Односи САД са Југославијом*; М-361, *Политички односи са Југославијом и другим земљама* итд.). Неке од наведених микрофилмских публикација је могуће користити и у Архиву Југославије, фонд МИП-а. Посебан значај имају фондови америчких докумената који се односе на Југославију за вријеме II свјетског рата, попут фонда америчке обавјештајне службе О. С. С., Уреда стратешких служби или заједничких начелника штабова, оригинала заплијењених њемачких и италијанских докумената, докумената о ратним злочинима, грађа савезничког ратног стана на Медитерану, Савезничке војне управе у Трсту, Уреда за ратне информације. Значајна грађа је и у предсједничким би-

блиотекама, као и у рукописном одјељењу Конгресне библиотеке у Вашингтону.

The Hoover Institution on War, Revolution and Peace у кампусу станфордског универзитета у граду Пало Алто, у Калифорнији, чува нека важна документа из историје Југославије II свјетског рата, између осталог и неке из архиве Петра II. Дио докумената намјесника Павла Карађорђевића се чува у Архиву Columbia University у Њујорку, док се у Архиву имиграната (*The Immigrant Archives*) у Минесоти, у Минеаполису, сакупља грађа о животу и раду исељеника југословенског поријекла.

1.15. *Архиви Турске*. Због вишевијековног присуства Турске империје на Балкану, грађа у овим архивима (иако мало изучена јер су прва истраживања отпочела 1936. године), представља незаобилазну изворну основу за изучавање прошлости балканских земаља од XV до почетка XX вијека, а тиме и Црне Горе.

Архив Предсједништва владе основан је 1846. године од сачуваног материјала канцеларија османских централних управних и финансијских органа. Основни материјал потиче из канцеларија Царског дивана и Централне управе финансија, затим из канцеларија Високе порте, која је од средине XVIII в. постала орган важнији од Дивана, те из Канцеларије владе, формиране од старих органа у другој четвртини XIX вијека. Уз наведене архивалије чува се и грађа друге провенијенције. У Архиву се чувају: I. документи и акта; II. дефтери (званичне књиге, регистри). До средине XVIII в. више су се чували дефтери, а од средине XVIII вијека, документи и акта. Стога континуиране податке за старији период турске владавине треба тражити првенствено у дефтерима. Катастарски дефтери, који се односе на јужнословенске земље, почињу од средине XV вијека. Од архивског материјала с краја XVIII и прве половине XIX вијека, нарочити значај имају списи Високе порте који се до 1832. зову *Hattı Hömayunlar*, а отада *Iradele*. То су извјештаји подношени султану на мишљење и одлуку и међу њима велики број који се односе на Црну Гору, Србију и друге околне области. У актима канцеларија османских централних управних органа има много података за крајеве под турском влашћу до 1912. године.

Архив музеја Тојкайи сарај садржи материјале који су се чували у султанском двору, а уз њих материјале који би по свом карактеру припадали Архиву Предсједништва владе. У овом архиву има доста поје-

диначних докумената, нешто дефтера, кадијских сицила, планова, као и уопште докумената који се тичу овога простора. Дио катастарских дефтера који се односе на наше просторе налази се у *Главној дирекцији кайшасира у Анкари*, док се документација о вакуфима и задужбинама уопште чува, у *Архиву дирекције вакуфа у Анкари*. Преписи старих закона (канун-нама) и других документа, чувају се у бројним библиотекама у Цариграду.

1.16. *Архиви Ватикана*. За папски архив у Риму се не зна тачан датум настанка, али се сматра да постоји од раног средњег вијека. Први помени тог архива су из IV вијека, непосредно после смрти Константина Великог. Првобитни папски архив посједовао је катастар имања Цркве Св. Петра и документе о приходима са тог имања, потом званичну преписку папе са епископима и куријом. До XVII вијека документи су чувани при појединим папским уредима. Папа Сиксто IV (1471–1484) је најважније документе смјестио у Анђеоску тврђаву. *Централни архив Свете столице* датира од 1611. године, када је папа Павле V, објединио поједине фондове. Архив из Анђеоске тврђаве је 1798. године пресељен у Ватикан, архив Датарије 1892, а касније и други фондови. Данас све конгрегације, судишта и уреди, изузев Конгрегације за изучавање вјере, Св. Пенитенцијарије и Конгрегације за ширење вјере (*De Propaganda fide*), депонују своја документа у Ватикански архив. Архив је отворен за научнике од 1883. године, у вријеме папе Лава XIII, када је одобрено коришћење свих докумената старијих од 100 година, док је за коришћење млађих била потребна папина дозвола. Архиву је 1884. прикључена и двогодишња Ватиканска палеографска и дипломатичка школа. Највећи дио оригиналних докумената је из периода после XI вијека, мада има изузетака, док редовне серије папских регистара почињу од времена папе Иноћентија III (1198–1216). У фондовима Ватиканског архива налазе се и бројна документа важна за изучавање историје јужнословенских народа, па тиме и Црне Горе. Бројна документа се везују за историјат Барске надбискупије и Которске бискупије, односе Црне Горе и Ватикана. У фонду *Конгрегације концила* од посебне важности су серије апостолских визитација (1562–1715) и серија бискупских извјештаја о стању бискупија (1590–1808). У Ватиканском архиву се налази више од 9.000 углавном неистражених свесака архива Конгрегације бискупа и редовника, више од 4.520 свесака Конгрегације обреда, као

и значајни фондови Државног секретаријата (*Secretaria Satus*). Ради лакшег коришћења фондова архива, штампани су посебни водичи (*Sussidi per la consultazione dell' Archivio Vaticano, Citta del Vaticano* 1926–1947; *Studi e Testi*, vol. 45, 55, 134) и библиографија водича, инвентара и информација које се односе на архив, на поједине народе и државе, потом попис дјела о архиву, попис научних публикација, студија и докумената издатих на основу архива (*Bibliografia dell Archivio Vaticano, Citta del Vaticano* 1962–1966, I–IV).

Архив *Kongregacije De Propagande Fide* (основан 1622), надлежан за тзв. Мисионарска подручја, сачуван је уз мале изузетке и налази се у историјама Конгрегације. Главна серија тог Архива јесу *Acta*, у којима се налазе записници о сједницама перфекта и кардинала чланова Конгрегације. Оригинална документација за питања расправљана на тим сједницама налазе се у серији *Scritture riferite nelle congregazioni generali*. За период до 1668. та је документација сређена географски и хронолошки, а од тада документација је сређена по сједницама и питањима која су расправљана.

Šerbo RASTODER

FOREIGN ARCHIVES IMPORTANT FOR STUDY OF THE HISTORY OF MONTENEGRO

Summary

In terms of the view that the historical source is the basis of knowledge about the past and that the number of sources, their distribution in space, diversity by contents and the origin, determine the quality and the level of knowledge about „what was”, the author deals in this paper with the importance of foreign archives for the study of the history of Montenegro. By emphasizing that only an insignificant part of the archival material, of importance for the study of the Montenegrin history, has been used, and only by few researchers, the author in his text points to only some archives in which the historical material has been kept, that is of interest for studying the history of Montenegro and these areas in general. The steps that have been taken in that direction allow only to mark the problem, thus, it seems necessary to insist on this aspect of problem. In that sense, it is especially perceived the lack in use of sources from the Turkish archives. It sounds rather unconvincing and scientifically very questionable the statement that dozens of „scientific monographs”, and even Phd thesis encompassing the period from XVI till the beginning of the XX century, have gained the scientific legitimacy, without even using this sort of historical sources. If the said would be applied to any other period of history this deficien-

cy would be even more obvious. The reasons for this occurrence are multiple and we cannot come out about it before the systematic and comprehensive valorization of this kind of sources has been done. Therefore, in the paper are mentioned only some foreign archives which deserve special treatment, those from the region, such as The Archive of Vojvodina in Sremski Karlovci; Archive of Military-historical institute in Belgrade; Archive of Yugoslavia in Belgrade, Archive of SANU; Archive of Serbia in Belgrade; over archives in Croatia: Historical archive in Dubrovnik; Historical archive in Zadar and State archive of Croatia. Besides the archives in neighboring states, especially those established within the area of ex SFRY, of interest for the study of the history of Montenegro are Russian archives (in which investigations have been traditionally conducted), Austrian, French, German, Italian, Bulgarian, and in this time pronouncedly Turkish archives that in fact are expecting researchers.

Key words: historical sources, history of Montenegro, foreign archives, archives in the region